Erfgoedvereniging Heemschut
Commissie Amsterdam
Korenmetershuis
Nieuwezijds Kolk 28
1012 PV AMSTERDAM
amsterdam@heemschut.nl

Dagelijks bestuur van Stadsdeel Centrum
Postbus 202
1000 AE AMSTERDAM

Amsterdam, 13 juni 2022

Betreft: **Aanvraag monumentenstatus gebouwen Marineterrein (aanvulling op aanvraag van 31 december 2021)**

Geachte leden van het dagelijks bestuur,

Het Marineterrein vormt sinds de zeventiende eeuw een karakteristiek onderdeel van Amsterdam, met een bijzondere militair-historische gelaagdheid. Op 31 december 2021 heeft Heemschut Amsterdam een aanvraag ingediend voor de monumentenstatus van enkele objecten op het Marineterrein. De monumentenaanvraag die voor u ligt is een aanvulling op deze eerdere aanvraag. Wij verzoeken u om aanvullend de twee bijzondere bunkers van de Koude Oorlog op het Marineterrein aan te wijzen als gemeentelijk monument, te weten de Commandantsbunker als onderdeel van de Commandantswoning en het Beschermd Onderkomen Kazerne V.B.S. als zelfstandig object. Wij vragen u daarvoor op korte termijn de aanwijzingsprocedure te starten conform de vigerende erfgoedverordening.

Precisering objecten

De eerdere monumentenaanvraag van Heemschut Amsterdam betreft een aanvraag tot aanwijzen als gemeentelijk monument van:

- *Gebouw 001 – Commandantswoning*
- *Gebouw 002 – Commandementsgebouw*
- *Gebouw 006 – Officiersgebouw*
- *Gebouw 024 – Voormalige scheepstimmerwerkplaats – TOKM*
- *Gebouw 003 – Middengedeelte Voorwerfgebouw*
- *Historische muur aan de Kattenburgerstraat*

Deze aanvullende monumentenaanvraag betreft een aanvraag tot aanwijzen als gemeentelijk monument van:

- Commandantsbunker, Koude Oorlog-bunker onder gebouw 001, de Commandantswoning. Deze bunker vormt één geheel met de bovengelegen Commandantswoning. We verzoeken u daarom om de bunker gezamenlijk met de bovengelegen woning aan te wijzen tot gemeentelijk monument.
- Beschermd Onderkomen Kazerne V.B.S. (Verbindingsschool), onder gebouw 029. Dit betreft een nieuwe aanvraag tot aanwijzing als gemeentelijk monument van deze bijzonder grote schuilplaats van de Koude Oorlog voor de manschappen op de kazerne.

ERFGOEDVERENIGING HEEMSCHUT

2

Erfgoedvereniging Heemschut
Commissie Amsterdam
Korenmetershuis
Nieuwezijds Kolk 28
1012 PV AMSTERDAM
amsterdam@heemschut.nl

Achtergrond Koude Oorlog-bunkers Marineterrein

Amsterdam loopt achter met het inventariseren en beschermen van overblijfselen uit de periode van de Koude Oorlog. Verschillende steden en regio's hebben hun erfgoed van de Koude Oorlog al geïnventariseerd en/of beschermd, waaronder Den Haag, Alkmaar, Heerlen en de provincie Utrecht. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft in opdracht van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap een Koude Oorlog-werkgroep opgericht om kennis over Koude Oorlog-erfgoed te verdiepen en verspreiden en is een aanwijzingsprogramma gestart voor nieuwe rijksmonumenten van de Koude Oorlog. Als hoofdstad van het land heeft Amsterdam een zeer bijzondere collectie overblijfselen die herinnert aan de Koude Oorlog. Dit erfgoed vertelt het verhaal van de hoogoplopende spanningen en dreiging in een periode waarin men vreesde voor een alles-vernietigende atoomoorlog. Het erfgoed van de Koude Oorlog is relatief onbekend en daarom onterecht onbemind. Vaak was het staatsgeheim, waardoor het voor velen onzichtbaar is gebleven.

Commandantsbunker onder gebouw 001, Commandantswoning

Op het Marineterrein staat de Commandantswoning. Onder deze woning bevindt zich de 'Verbindingsbunker' van het kazerneterrein, de Commandantsbunker, ontworpen in 1962 naar ontwerp van architect ir. F.C. de Weger. Het ontwerp is tot stand gekomen in samenwerking met de Genie en de Koninklijke Marine, aangezien er in die tijd nog geen standaardontwerp voor dit type bunkers bestond. De woning en bunker zijn gebouwd in 1963.

Deze bunker bevindt zich onder de Commandantswoning maar is alleen van buitenaf toegankelijk. De bunker heeft geen ontsmettingsruimtes, omdat men ervan uit ging dat het personeel bij een noodsituatie in principe niet naar buiten hoefde te gaan. Het personeel was verantwoordelijk voor de communicatie en de coördinatie van de militairen op het terrein, daarom werd het ook wel de Commandantsbunker genoemd. De bunker fungeert ook als communicatiecentrale (verbindings-centrum).

De bunker bestaat onder meer uit een automatenzaal voor doorgaande berichten en een telefooncentrale met twee ruimtes voor telex en radio. Deze twee ruimtes waren met doorgeefluiken verbonden met het verbindingsbureau. Ernaast bevond zich een ruimte voor de verbindingsofficier. Verder was de bunker voorzien van een rustkamer en een pantry (keuken). De keuken en toiletten zijn nog intact en ook de voorraadkast is nog aanwezig. In de rustruimte bevinden zich nog de originele lampen voor sfeerverlichting. In militaire bunkers van de Koude Oorlog waren over het algemeen geen slaapgelegenheden. Men verwachtte dat het verblijf in de bunker slechts kort zou zijn. De Marine was een van de eerste defensieonderdelen waar ook vrouwen werkten, vandaar dat de bunker voorzien is van een apart vrouwentoilet.

De bunker heeft een luchtvoorziening en een generatorruimte die een eigen gassluis heeft vanuit de bunker. De gassluis biedt bescherming tegen schadelijke gassen die zich mogelijk in de machine-ruimte kunnen bevinden. De gassluis voorkomt dat deze gassen de bunker kunnen binnendringen. In de machineruimte bevindt zich ook de nooduitgang met een vluchtluik dat van een schip afkomstig is. Ook de tweede gasdeur bij de ingang komt van een schip. Het is uniek in Nederland dat op deze manier elementen afkomstig uit de scheepsbouw zijn toegevoegd aan een bunker. Deze elementen zijn waarschijnlijk in de bunker aangebracht omdat de bunker niet is ontworpen door de Genie van Defensie, maar door een burgerarchitect, waardoor de Koninklijke Marine meer invloed kon uitoefenen op het ontwerp.

Erfgoedvereniging Heemschut
Commissie Amsterdam
Korenmetershuis
Nieuwezijds Kolk 28
1012 PV AMSTERDAM
amsterdam@heemschut.nl

De bunker is vrij goed gecamoufleerd. Zo is de ingang achter groenblijvende bosjes weggewerkt, de luchtuitlaat onderdeel gemaakt van de schoorsteen en de nooduitgang weggewerkt onder de vlonder van het terras. Er is nog een aantal originele interieurelementen aanwezig, voornamelijk in de leefruimtes zoals de keuken, toiletten en rustkamer. De originele bunkerdeuren en doorgeefluikjes zijn ook nog intact en tonen de functie als communicatiebunker (verbindingsbunker). Alle technische ruimtes zijn gemoderniseerd. De bunker is nog steeds in gebruik als communicatieruimte, ook nu de bunker zich op openbaar terrein bevindt. Tijdens de EU-top in 2016 was de bunker bijvoorbeeld nog operationeel. Het interieur is toen aangepast.

Beschermd Onderkomen Kazerne V.B.S. (Verbindingsschool), onder gebouw 029

De Verbindingsschool is in 1963 ontworpen door architecten- en ingenieursbureau ir. F.C. de Weger en werd gebouwd in 1966. De schuilkelder onder het pand was bedoeld voor circa 350 militairen die werkzaam waren op het terrein. De bunker is midden op het Marineterrein gebouwd, zodat het bij een noodsituatie vanuit alle kanten van het terrein even snel te bereiken zou zijn.
Het ontwerp is gebaseerd op het rapport 'Constructie van Schuilplaatsen' uit 1961 van kolonel der Genie C. Schep. Dit rapport was een van de eerste documenten van de Genie die uitlegde hoe een nucleair beschermd onderkomen gebouwd diende te worden. Het eerste ontwerp van de schuilkelder uit 1963 is van ir. G. Oranje en ir. O. Sluizen, werkzaam bij ingenieursbureau F.C. de Weger. De schuilkelder bestaat uit twee helften die niet met elkaar verbonden zijn. De twee vrijwel identieke ruimtes zijn gespiegeld. Het ontwerp bestaat uit een lange gang met aan weerskanten kamers die allemaal afsluitbaar zijn met stalen deuren. Bij de slaapkamers en de rustruimtes bevinden zich eigen nooduitgangen. Door de stalen deuren en nooduitgangen is elke ruimte min of meer een aparte schuilkelder. Als een deel van de schuilkelder zou instorten, zou het andere deel overeind blijven. Dit is een typerend element van schuilkelders uit die tijd.
De schuilkelder is te bereiken via de twee zijkanten van het bovengelegen pand en in het pand bevinden zich twee ingangen. De beide helften hebben dus ieder een eigen ingang aan de buiten- en aan de binnenzijde.
Een bijzonder element in de schuilplaats is dat er uitgebreide ontsmettingsruimtes zijn voor de militairen, met maar liefst drie ontsmettingsdouches. Daarnaast bevinden zich ook twee quarantaineruimtes die bestaan uit een apart toilet en een ontsmettingsruimte, een rustruimte en een slaapruimte voor personen die besmet zijn met biologisch, chemisch of radioactief materiaal. Dit is bijzonder, aangezien besmette personen over het algemeen *niet* werden binnengelaten in een beschermd onderkomen. Deze bunker is mogelijk de enige in Nederland met een dergelijke ruimte voor besmette personen.
In de rustruimtes bevinden zich nog originele interieurelementen, voornamelijk de ziteenheden, naar ontwerp van C. Schep. Beide delen van de schuilkelder hebben nog een originele keuken. Het luchtsysteem is nog bijna volledig intact. Het is zeldzaam voor die tijd dat het luchtbehandelingssysteem een explosiefilter/steenfilter heeft met daarnaast nog een standaard zandfilter. Ook de luchtinstallatie is nog intact, op een aantal vervangen luchtkanalen na. De generatoren in beide schuilkelders zijn verwijderd, samen met de olietanks. De watertanks zijn wel nog aanwezig. Na de bouw was deze schuilkelder een uitermate goed beschermde schuilgelegenheid, beter beschermd dan de Commandantsbunker. Deze schuilkelder biedt bescherming voor een zware (nucleaire) aanval. Dit is bijzonder en zegt, tezamen met de uitgebreide quarantaineruimtes, veel over het belang van de activiteiten op het Marineterrein. Het is bijzonder dat de bunker laat zien dat men

Erfgoedvereniging Heemschut
Commissie Amsterdam
Korenmetershuis
Nieuwezijds Kolk 28
1012 PV AMSTERDAM
amsterdam@heemschut.nl

verwachtte dat het Marineterrein en Amsterdam een doelwit zou zijn en de militairen tijdens en na een aanval de bunker in en uit moesten kunnen gaan. De omvang van de quarantaineruimtes als apart onderdeel van de bunker onderstreept het belang van het functioneren van de manschappen tijdens en na een aanval. Deze factoren geven deze bunker een zeer hoge cultuurhistorische waarde. Deze schuilkelder was zo bijzonder dat toen Kolonel Schep zijn rapport in 1970 herzag, hij deze schuilkelder specifiek noemde als een goed voorbeeld van een schuilkelder voor veel manschappen, specifiek vermeldde hij de bijzondere ontsmettingssluizen.
De beide delen van de schuilkelder zijn niet meer in dezelfde staat, de ene kant is meer gewijzigd dan de andere. In een deel is een lift aangebracht en zijn de lampen en de bekabeling vervangen. De andere kant is nog bijna volledig intact, met originele sluissystemen met douches en quarantaine-ruimtes, bunkerdeuren, meubilair (ziteenheden), watertank, luchtverversingsinstallatie met filter-systemen, intacte nooduitgangen en keuken. Het intacte interieur versterkt de cultuurhistorische waarde, als zichtbare en beleefbare overblijfselen van de hoge politieke spanningen in de wereld gedurende de Koude Oorlog, mede doordat een intact interieur in Koude Oorlog-bunkers zeldzaam is.

Waardering
Beide bunkers hebben een hoge cultuurhistorische waarde als erfgoed van de Koude Oorlog in Amsterdam. Het is bijzonder dat de combinatie van een Commandantsbunker én schuilplaats voor manschappen op één kazerneterrein nog aanwezig is. De bunkers zijn voorbeelden van vroege (nucleaire) bunkerbouw gedurende de Koude Oorlog. Beide bunkers hadden een eigen ontwerp waardoor de afzonderlijke functies van beide bunkers nog goed zichtbaar zijn. Beide bunkers verkeren in een goede staat met unieke elementen en intacte interieuronderdelen die het gebruik door en de invloed van de Koninklijke Marine laten zien. De bunkers dragen bij aan de militair-historische gelaagdheid van het Marineterrein.
De Commandantsbunker en het beschermd onderkomen V.B.S. zijn van cultuurhistorische waarde als overblijfselen die herinneren aan de dreiging en spanningen van de Koude Oorlog. Bij een noodsituatie diende de Koninklijke Marine vanuit de Commandantsbunker leiding te geven. Het belang van de manschappen op het Marineterrein voor de verdediging van het Marineterrein en de stad Amsterdam wordt onderstreept door het grote beschermde onderkomen V.B.S. Dit is uniek in Nederland en laat tegelijkertijd de kwetsbaarheid zien van het centrum van Amsterdam en het Marineterrein als potentieel doelwit voor de Russen gedurende de Koude Oorlog.
De Commandantsbunker heeft een hoge architectuurhistorische waarde vanwege de maritieme elementen die zijn toegevoegd aan het interieur, waaronder de nooduitgang en de gasdeur. Ook de samenwerking tussen de Marine en een burgerarchitect die zichtbaar is in het ontwerp van de bunker, is zeer bijzonder. Beide bunkers zijn vroege ontwerpen en daardoor van hoge waarde in Nederland.
In het *Cultuurhistorisch onderzoek en waardering Marineterrein Amsterdam* in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf en Atelier Rijksbouwmeester, wordt de Commandantswoning met Commandantsbunker bestempeld als monumentaalwaardig. De Verbindingsschoolkazerne (029) wordt bestemd als beeldbepalend, ondanks dat het beschermd onderkomen V.B.S. uitgebreid wordt beschreven als bijzonder object. In de waardestelling van de Verbindingsschoolkazerne in dit rapport wordt het beschermd onderkomen onterecht niet losgekoppeld van de waarde van het bovenliggende gebouw en daarom ondergewaardeerd, en blijft het eigenlijk onbenoemd, terwijl het

Erfgoedvereniging Heemschut
Commissie Amsterdam
Korenmetershuis
Nieuwezijds Kolk 28
1012 PV AMSTERDAM
amsterdam@heemschut.nl

beschermd onderkomen V.B.S. een veel hogere cultuurhistorische waarde heeft dan het bovengelegen gebouw.

Tot slot

Met de aanwijzing van deze twee bunkers als gemeentelijk monument laat Amsterdam zien dat deze recente, zeer bewogen periode in de wereldgeschiedenis als erfgoed zichtbaar en behouden moet blijven in de stad. Veel bijzonder Koude Oorlog-erfgoed in Amsterdam is al verdwenen of sterk aangetast. De aanwijzing van deze twee Koude Oorlog-bunkers als gemeentelijk monument is daarom van groot belang.

Namens de commissie Amsterdam van Heemschut,
met vriendelijke groeten,

5.1, 2, e

Norman Vervat (voorzitter), Rutger Noorlander en Kees van Leeuwen (extern Koude Oorlog-erfgoedexpert)

C.c.: Monumenten en Archeologie, mevrouw E. van Kessel
de heer M. Huijser, directeur Scheepvaartmuseum

Literatuur

Bureau Monumenten & Archeologie (2011), *Archeologisch bureauonderzoek Plangebied Oosterdok Nemo Stadsdeel Centrum.*

Bureau Monumenten & Archeologie (2012), *Historisch stedenbouwkundige analyse & inventarisatie van monumenten en beeldbepalende gebouwen. Plangebied Marine-Etablissement.*

Doorn, J. van, Es, E. van, Osinga, E. (2021), *Marineterrein Amsterdam. Cultuurhistorisch onderzoek en waardering.*

Lemmers, A. (2005), *Van werf tot facilitair complex. 350 jaar marinegeschiedenis op Kattenburg*, Den Haag: Nederlands Instituut voor Militaire Historie.

Monumenten en Archeologie (2018), *Marine Etablissement. Cultuurhistorische verkenning.*

Schep, C. (1961), *Constructie van Schuilplaatsen door Kolonel der Genie.*

Schep, C. (1970), *Constructie van Schuilplaatsen en Commandoposten.*

Weger, F.C. de (1967), 'Marine Etablissement te Amsterdam', *Bouw* 27/28, p. 1022–1027.

Weger, F.C. de (2001), *Bureau de Weger. Van eenmanszaak tot internationaal architecten- en ingenieursbureau.* Rotterdam: F.C. de Weger.